

УДК 811.161.2'373.232.1(477.44-22)

ПРИЗВИЩА, МОТИВОВАНІ НАЗВАМИ КОЛЬОРІВ (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ ТРОСТЯНЕЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Фартушняк К. О.

Стаття присвячена дослідженню прізвищ, для яких основою творення стали кольористичні назви. Визначаються мотиви творення досліджуваних антропонімних одиниць. Аналізується їх семантична і словотвірна структура.
Ключові слова: прізвище, антропооснова, семантика, мотивація, колір.

Статья посвящена исследованию фамилий, в основу образования которых легли названия цветов. Устанавливаются мотивы образования исследуемых антропонимных единиц. Анализируется их семантическая и словообразовательная структура.
Ключевые слова: фамилия, антропооснова, семантика, мотивация, цвет.

The article investigates the last names on the basis of the color names. Motives of creation of the investigated anthroponymic units are set, semantical and word-formation structure are analyzed.

Key words: last names, antropogenous, semantics, motivation, colour.

Прізвище як особова назва пройшло довгий шлях свого становлення. З'являючись у мові народу в різні періоди, антропоніми мають безпосередній зв'язок з його культурою, побутом, історією. Вони є специфічними для соціальних груп та прошарків, тому їх внутрішня форма вмотивовується відповідними твірними основами. Первісно кожне прізвище і прізвище було чимось зумовлене і щось означало: завжди існувала якась підстава для того, щоб людині дати назву, яка мала б відрізнати її від інших [8, с. 8].

Мова є дзеркалом культури, в ній відображається не лише реальний світ, який оточує людину, але і суспільна свідомість народу, національний характер, стиль життя, традиції, звичаї, світогляд, частиною якого, як одна із найдавніших лексичних систем, є колористика [9].

Мета статті – лексико-семантична інтерпретація сучасних українських прізвищ Тростянецького району Вінницької області, для яких мотивувальною базою послугувала кольористична лексика. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: здійснити кількісну характеристику антропонімних одиниць, в основі яких лежать назви кольорів; визначити мотиви творення цих прізвищ; запропонувати структурно-словотвірний аналіз прізвищ, які містять вказівку на колір.

Об'єктом нашого дослідження є сучасні українські прізвища мешканців Тростянецького району. **Предметом** вивчення обрано лексико-семантичні та структурні особливості прізвищ досліджуваного району. **Джерелом** фактичного матеріалу послугували реєстри народження та одруження, надані відділом державної реєстрації актів цивільного стану реєстраційної служби Тростянецького району Тростянецького міськрайонного управління юстиції, та телефонний довідник.

Символіка кольорів відіграє значну роль у міфології, народних обрядах, алхімії, мистецтві тощо і змінюється залежно від означуваних предметів, регіональних особливостей, традицій тощо. В усіх культурах, як стверджує А. Вежбицька, особливо важливим є сприйняття через очі, а також описання того, що ми бачимо, тому поняття “кольору” можемо розглядати як окреме семантичне поле [4, с. 301].

Ю. Новикова цілком слушно у своєму дослідженні зазначає, що антропонімійна традиція визнає колір як одну з важливих ознак людини. Колір волосся, шкіри чи одягу мимоволі впадає в очі, запам'ятовується і створює смислову основу прізвиська людини. Якщо, наприклад, людина виділялась з-посеред інших

тим, що мала білі вуса, то, безумовно, це могло стати приводом для надання їй прізвиська. Про це говорять сучасні прізвиська *Білоус, Білоусенко* [6, с. 247].

Найдавнішими є назви кольору, що втратили свою внутрішню форму. *Білий, жовтий, зелений, сірий, чорний* – це так звані первинні назви, які є спільним надбанням слов'янських мов і сягають корінням аж у праслов'янський мовний ґрунт. Давніми щодо походження є також назви *рудий, синій, червоний, блакитний* [9].

Серед аналізованого матеріалу (3 125 антропонімів) можемо виокремити лексико-семантичну групу прізвиськ, для яких мотивувальною базою послуговували назви кольорів. У межах досліджуваної ЛСГ, що нараховує 91 антропонімна одиниця, розглядаємо 12 кольорів-основ: **червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, сірий, сивий, бурий, золотий, рябий, рудий, білий**.

Прізвиська Тростянецького району з семантикою кольору складають різноманітну лексико-семантичну групу. Вони вказують на колір волосся чи шкіри: *Білий, Золотий, Русий, Рижий, Рудий, Чорний, Сєдов*; брів, вусів, бороди: *Білобровко, Біловус, Білоус, Білоусов, Білоброцький*; ніг: *Черноног*; інших частин тіла: *Краснощоків*. Прізвиська можуть вказувати на колір одягу людини: *Рябошапка, Червоноштан*; на масть тварин: *Біловолов, Білоконь, Рябокінь, Рябоконь, Сивокінь, Сиворог, Чернокозинський, Чорновіл, Чернокозинський, Чорновол*. Наявність у господарстві домашніх тварин, зокрема волів, коней, кіз, було важливою обставиною селянського побуту. Тому досить часто певні характеристики і якості тої чи іншої тварини легко переносились на їх господарів. Спочатку вони існували як прізвиська, а згодом зафіксувались як прізвиська.

Найбільша кількість прізвиськ пов'язана з *чорним* кольором (20 антропонімних одиниць): *Чернега, Чернець, Чернецький, Черниченко, Черничук, Чернишевський, Черній, Чернов, Чернокозинський, Черноног, Чернюк, Чернявський, Чорний, Чорновий, Чорновіл, Чорновол, Чернокозинський, Чорномаз, Чорноморець, Чорнопищук*. Мотиви творення того чи іншого прізвиська з цієї кольороосновою досить різноманітні, і, як слушно зауважує О. В. Цехмистренко, “щодо мотивів первинної номінації прізвиськ, які пізніше перетворилися на прізвиська, ми можемо робити тільки припущення” [10, с. 382]. Зазвичай прізвиська, утворені від назв *чорного* кольору, походять від слов'янських найменувань, відомих ще з дохристиянських часів, які були пов'язані зі смаглим кольором шкіри, чорним волоссям, темним одягом. Зважаючи на дохристиянські вірування наших предків, прізвиська з основою *-чорн-* можуть походити від назви *Чорнобог* – бог зла, ночі, ворог людей і світла [2, с. 642]. Цілком ймовірно, що антропонімні одиниці, які містилися у своїй основі лексемі *чорний*, мали негативне маркування. Прізвиська-композиції вказують на чорний колір шкіри певної частини тіла – *Черноног*. Деякі з них вказують на наявність у господарстві тварин цього кольору: *Чернокозинський, Чернокозинський, Чорновіл, Чорновол*. Утім, корінь *-чорн-* (*-черн-*) може мати й інше значення. Так, прізвисько *Чернявський* могло утворитись від апелятива *чернява*, що позначає просту, бідну людину [7:4, с. 458]. Антропонім *Чернець* містить у собі вказівку про людину, яка живе самотно, аскетичним життям. У деяких антропоосновах закарбувались відтінки чорного кольору *смага* – темно-коричневий колір шкіри людини, якого вона набуває під дією сонячного проміння та вітру [7:9, с. 390]: *Смажелюк, Смаженюк*. Прізвиська з коренем *-тем-* походять від прізвиськ, які одержували люди з темним кольором волосся чи шкіри: *Темінський, Тимінський, Темнюк*. Можна також зробити припущення, що в основі цих прізвиськ лежить слово *темінь* – 1. те саме, що темнота. 2. *зневажл.* про неосвічену, необізнану з чим-небудь або відсталу людину [7:10, с. 67].

Колір чистоти, невинності, радості – *білий*. Він пов'язаний з денним світлом. “Білий світ” символізує усе видиме, осяяне небесним світлом. Сакральний для усіх культур *білий* колір і в поезії символістів має традиційну семантику – символ невинності, чистоти, непорочності, божественного [4, с. 302]. З *білим* кольором пов'язана мотивація 19 прізвиськ: *Беліченко, Бєлясовий, Білан, Білаш, Білий, Білик, Біліченко, Білоблоцький, Білобровко, Білоброцький, Біловолов, Біловус, Білодрай, Білосор, Білоконь, Білостоцький, Білоус, Білоусов, Більський*. Вони містять дохристиянські корені. Колись ці назви функціонували як язичницькі імена з побажальним та охоронним значенням або як оніми відкомPOSITного

утворення. У слов'янській міфології одного з давніх богів називали *Білобогом*, який втілював світло і добро, був покровителем денної доби, Бог Сонця [2, с. 39]. Саме тому до кінця XVII ст. прізвиська, що містили корінь “*біл-бел*”, були широко відомі на Русі. Ці іменування особи могли мати різні мотиви утворення. Як правило, прізвиська, які мають в основі лексему *білий*, вказували на особливості зовнішності людини: ясний, блідий, білолиций, хороший, чистий. Цілком ймовірно, що прізвисько *Білий* могла носити смиренна людина з високими моральними ідеалами. Можливо, що таке прізвисько дали вільному селянину, оскільки *Білими* в давнину називали селян, вільних від усіх податків та кріпосної залежності. Вони проживали на “білій землі” (так називалася земля, що належала церкві). Пізніше прізвисько *Білий* перетворилося у прізвисько *Білик*. Ю. Новикова зазначає, що в прізвисьці *Білик* могла відобразитись лексема *білик* – “різець для очистки шкіри” [6, с. 247]. На нашу думку, таке припущення мало ймовірне, адже існує значно простіший шлях утворення цього прізвиська. Антропонім *Білозор* може бути пов'язаний з лексемою *білозор*, що позначає красиву, милу людину, а також *білозір* – назва багаторічної трав'янистої рослини з білими поодинокими квітками з п'яти пелюсток, що росте на вологих луках [7:1, с. 183]. У цьому випадку можна говорити про полісемантичність прізвиська. Прізвиська композитної будови містять вказівку на найпомітнішу рису особи – брови, вуса: *Білобровко*, *Білоусов*, *Білоус*, *Біловус*. Вони також мотивуються назвами тварин відповідної масті: *Біловолов*, *Білоконь*.

Поширеним у традиційній культурі українців вважається *червоний* колір та його відтінки. У народній уяві він виступає як символ краси, здоров'я, радості, добробуту, любові. З прикметником *червоний* пов'язана мотивація таких прізвиськ (8): *Червонецький*, *Червоноштан*, *Червоняк*, *Красіловський*, *Краснопера*, *Краснощоков*, *Красько*, *Красюк*. Прізвиська *Красюк*, *Красько*, *Красіловський* несуть у собі характеристику зовнішності першоносія (*красний*, *красен* – який має привабливу зовнішність [7:4, с. 327]). Семантика кольору міститься в антропонімній одиниці, яка мотивована назвою риби: *Краснопера* < *краснопера* (річкова риба родини коропові, що має червонясті плавці [5, с. 69]). У деяких антропоосновах фіксуються лексеми, які не вважаються кольороназвами, але їх семантика перетинається зі значенням кольору. Мотивація 8 прізвиськ пов'язана з прикметником *рудий* (червоно-жовтий (про колір, забарвлення чого-небудь) [7:8, с. 895]): *Руденко*, *Рудий*, *Рудик*, *Рудницький*, *Рудченко*, *Рудь*, *Рудько*, *Рудюк*. У прізвисьці *Румянець* відображений відтінок червоного кольору – *рум'янець* (природний рожевий або червонястий колір щік, обличчя [7:8, с. 907]). Відтінок яскраво-червоного кольору називає лексема *кармін*, від якої, ймовірно, утворене прізвисько *Кармій*.

Прізвиська *Рябий*, *Рябій*, *Рябобик*, *Рябокінь*, *Рябоконь*, *Рябошапка* містять в основі лексему *рябий* (покритий плямами іншого кольору, відтінку, що виділяються на основному фоні [7:8, с. 920]).

У 6 прізвиськах регіону відобразилися назви *сірого* кольору: *Серих*, *Сірак*, *Сірий*, *Сірих*, *Сірізінський*, *Сірук*, які, окрім прямої вказівки на барву, можуть пов'язуватись зі значенням ‘собака сірої масті’, ‘безсоромна людина’ [7:4, с. 128], а також можуть позначати соціальне становище людини, вказуючи на неможливість, бідність (пор.: укр. *сірома*). Лексеми *сірий* та *сивий* вживаються як абсолютні синоніми, але цілком можливо, що вони називають відтінки сірого кольору. Лексема-кольороназва *сивий* (5) традиційно характеризує людське волосся чи шерсть, бороду чи вуса: *Сивак*, *Сивокінь*, *Сиворог*, *Сивун*. Відтінок сірого фіксує прізвисько *Сизоненко*, що містить у своїй основі лексему *сизий*, – темно-сірий із синюватим полиском [7: 9, с. 162].

В основах прізвиськ Тростянецького району відображено *зелений* колір, який має позитивне значення, і, зазвичай, пов'язується з рослинністю, життям, молодістю, плодovitістю, красою і радістю. Від дохристиянського імені *Зеленко* постали прізвиська *Зеленецький*, *Зелений*, *Зеленчук*, *Зеленюк*, *Зелінський*, *Зилінський*, які також могли вказувати й на відтінок обличчя, пор.: чеський апелятив *zelenka* – ‘бліда людина’ [11, с. 232]. Можливо, ці антропоніми вказують на молодість, недосвідченість першоносія прізвиська.

Досить рідко в основі прізвиськ зустрічається *жовтий*, *бурий*, *золотий* та *синій* кольори. Ці кольороназви стали основою творення одного-двох найме-

нувань – жовтий (2): Жовняк, Жовтяк; рижий (2): Рижий, Рижов; бурий (1): Бурий; золотий (1): Золотин; синій (1): Синяк.

Досить цікавими щодо мотивів утворення є прізвища *Багрій, Балан, Баланик, Баланюк*. Мотивація прізвища *Багрій* пов'язана з прикметником *багрянний*, очевидно, за кольором обличчя його першоносія. Дехто з дослідників вважає, що антропонім *Багрій* – результат подібності червонуватого кольору шкіри людини і відповідної масті вола. Звідси найменування *Багрій*, як наслідок метафоричного перенесення, початково могло вказувати на працюючу або вперту людину. Прізвища *Балан, Баланик, Баланюк*, похідні від діалектного "балан", яке містить у собі праслов'янську основу "be" і означає *ясний, білолиций молодик*. У деяких історичних літописах зафіксовано, що "баланом" також називали і білого коня, собаку, бика, тобто свійських тварин білої масті. Тож, цілком можливо, що цей апелятив міг перейти і на господаря.

Серед антропонімії Тростянецького району з семантикою кольору зустрічаються прізвища-композиції: *Краснощоків, Рябокін, Сиворог, Сивокін*. Субстантивними компонентами цих прізвищ є такі лексеми: брова (бров) (*Білобровко*), віл (*Чорновіл*), вус (ус) (*Білоус, Білоусов*), кінь (конь) (*Сивоконь, Рябоконь, Рябокін*), шапка (*Рябошапка*), щоки (*Краснощоків*), штани (*Червоноштани*).

Прізвища з семантикою кольору становлять досить різноманітну за своїм складом лексико-семантичну групу. У результаті аналізу антропооснов зафіксовано 91 прізвище, для яких основою творення послугували 12 кольороназв. Найбільш активними в цьому процесі виявилися лексеми на позначення *чорного, білого, червоного та рудого* кольорів, які характеризують зовнішність носія (колір обличчя, шкіри, волосся, одягу), містять вказівки на вдачу, характер, спосіб життя, поведінку, ставлення до віри тощо.

Перспективу дослідження прізвищ, генетично мотивованих найменнями кольору, пов'язуємо з вивченням їх шляхів творення.

Література

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2005. – Т. 1 – 5.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Зайцева Т. Прізвища Бузько-Інгульського межиріччя, мотивовані назвами кольорів [Електронний ресурс] / Т. Зайцева. – 2008. – Режим доступу: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1396
4. Камберова Р. Семантика лексем зі значенням кольору в українських поетів-символістів / Р. Камберова // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2009. – Вип. 48. – С. 300 - 305.
5. Лісова Л. О. Прізвища Волині, мотивовані назвами кольорів / Л. О. Лісова // Науковий вісник Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство / редкол.: Г. Л. Аркушин. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – № 1. – С. 68 - 71.
6. Новикова Ю. М. Прізвища із семантикою кольору (на матеріалі антропонімії м. Донецька) / Ю. М. Новикова // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. / укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ. – 2006. – Вип. 14. – С. 246 - 249.
7. Словник української мови: у 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
8. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початок XIX століття (з етимологічним словником) / І. Д. Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 372 с.
9. Феномен кольору та його відображення в мові [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusfil-mggu.at.ua/forum/25-57-1>
10. Цехмистренко О. В. Антропоніми, мотивовані назвами кольорів (на прикладі говірок Черкащини) / О. В. Цехмистренко // Studia Slavistica. Ювілей / відп. ред. : С. Пахомова, Я. Джоганик. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2008. – Вип. 8. – С. 379 - 384.
11. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник : понад 11500 прізвищ / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.